

ИСАЙ КАЛАШНИКОВ

ШАФҚАТСИЗ АСР

(ЧИНГИЗХОН ВА ЧИНГИЗИЙЛАР)

ИККИ ЖИЛДИК ТАРИХИЙ РОМАН

I

ЖИЛД

ҚУВҒИНДИЛАР

«Ўзбекистон миллий энциклопедияси»

Давлат илмий нашриёти

Тошкент – 2018

УЎТ: 821.161.1-311.6
КБТ 83.3(2Рос)
К 17

**Рус тилидан
Муслимбек Йўлдошев
таржимаси**

Дунёни титратган жаҳонгирлар ичида Чингизхон аталмиш саркарда асрлардан буён кишиларнинг тилидан тилига ҳикоя ва ривоятлардан, афсоналардан кўчиб келади. Чингизхон ҳаётига бағишланган асарлар талайгина, шундай бўлса-да, ушбу асар тарихийлик ва бадийликни мужассамлаштиргани билан қимматлидир.

Муслимбек Йўлдошев таржимасида эътиборингизга ҳавола этилаётган ушбу асар Сиз, азиз китобхонларни мозий сари саёҳат қилишга чорлайди. Чин маънода «шафқатсиз аср» дея эътироф этилган (XII аср охири XIII аср бошлари) даврдаги ҳаётни кўз ўнгингизда гавдалантиради. Шу билан бир қаторда, мазкур асар бизга ватанимиз тарихининг қаҳрамонликларга бой даври билан танишиш имконини ҳам беради.

ISBN 978-9943-07-664-0

© М. Йўлдошев, 2018.

© «Ўзбекистон миллий энциклопедияси»
Давлат илмий нашриёти, 2018.

ТАРИХИЙ ҲАҚИҚАТ ЖОЗИБАСИ

Исай Калашников ижодидаги энг катта, жозибадор асар – «Шафқатсиз аср» тарихий романидир. Муаллиф ўн йилдан ортиқ умрини сарфлаган бу тарихий романнинг ёзилиши учун қанчадан-қанча манбаларни ўрганиб чиқиши, ўзидан аввал ёзилган шу мавзудаги бадиий адабиётларни ўқиши ва мукаммал ўрганишига тўғри келди. Сарфланган меҳнат, фидо қилинган билим ва кучлар ёзувчига бу гал жуда катта шуҳрат келтирди. Салкам минг йиллар аввал бўлиб ўтган воқеаларни тасвирлашда ёзувчига танланган мавзуга бўлган чинакам меҳр ва садоқат кучи ёрдам берди. Чингизхондай ўта мураккаб шахс ҳақида роман ёзишни муваффақият билан уддалади.

Исай Калашников собиқ иттифоқ Ёзувчилар уюшмаси аъзоси, Бурятия Ёзувчилар уюшмаси масъул котиби бўлган.

1980 йили ёзувчи бир олам режаларини амалга оширолмасдан, аммо ёзган асарлари билан мухлислар қалбида ўчмас хотиралар қолдириб, оламдан ўтди.

Бурятия Автоном Республикасида халқ ёзувчиси Исай Калашников номида Адабий мукофот таъсис этилган, Бадиий жамғарма ташкил қилинган.

Ёзувчининг асарлари қозоқ, қирғиз, бурят, олмон, туркман, чех, эстон ва қатор бошқа халқлар тилларига таржима қилинган. Унинг асарлари асосида кинофильмлар суратга олинган, спектакллар саҳналаштирилган.

Исай Калашниковнинг «Шафқатсиз аср» романи Темучиннинг бўлажак отаси Есугай баҳодир томонидан унинг онаси Овулун олиб қочиб кетилиши билан бошланади. Романнинг айнан шу тарзда бошланиши икки жиҳатдан эътиборга молик: биринчидан, биз дарҳол Чингизхон ота-онасининг ҳаёти билан танишамиз, иккинчидан эса XII аср охирида яшаган кўчманчи мўғул қабилаларининг ўзига хос анъаналарига шоҳид бўламиз. Темучин дунёга келиб, улғайиши баробарида Мўғулистон даштларидаги шафқатсиз урф-одатлар ва турмуш меъёрлари билан тобора кўпроқ таниша борамиз. Айни пайтда бўлажак Буюк хоқоннинг маънавий-руҳий қиёфасини англаш учун бой тарихий маълумотларга эга бўламиз.

Темучин вояга етгани сайин кўпдан-кўп тўсиқлар ва ҳатто шахсий ғанимлар билан қурашда тобланади, мураккаб вазиятлардан чиқиш йўли ҳадисини олади. Ўзи дуч келган ҳаётий, ҳарбий-сиёсий олишувларда қўли баланд келар экан, энг ҳалокатли вазиятларда ҳам охир-оқибат ғалабани ўз томонига оғдиришни уддалайди. Фақат шахсий бойлик орттириш ва ҳузур-ҳаловатни ўйлаш билан чекланиб қолмагани боис ҳарбий-сиёсий обрў-эътибори ортиб, унинг ўзи, қабиласи ва насл-насабига тобора кўпроқ халқлар таслим бўлади.

Исай Калашников ўз асарини маҳорат билан яратган. Хусусан, роман бой образли тил билан ёзилган, тарихий воқеалар баён қилиниши баробарида, роман қаҳрамонларнинг руҳий олами ҳам теран очиб берилгани, нафақат расмий тарихий-биографик маълумотларнинг ҳаққонийлиги, балки психологик жиҳатдан ҳам рўй-ростлиги билан асар ранг-баранг ҳамда росмана ҳаётий тусга эга бўлади.

Муаллиф турли бадиий воситалардан унумли фойдаланиб, «хиёнат ва макрнинг пайини қуритаман» деб қасам ичган, «одамларни ақли, жасорати ва садоқатига қараб мукофотлайдиган» афсонавий Чингизхоннинг ҳаққоний қиёфасини яратишга интилади.

«Шафқатсиз аср»ни шунчаки тарихий асар дейдиган бўлсак, унинг қадри-ни ерга урган бўламиз. Гап шундаки, Исай Калашников мазкур асарни яратишда бурят халқининг, умуман, Узоқ Шарқда, Сибирда минглаб йиллар давомида яшаб келаётган миллатлар ва элатларнинг асрий ҳикматларини жамлашга ҳам ҳаракат қилган. Мазкур халқларнинг мақол-матал тусига эга ҳаётий хулосаларидан унумли фойдаланган. Бу романни айни шу боис таниқли авар шоири Расул Ҳамзатовнинг «Менинг Доғистоним» асарига ҳам қиёслаш мумкин.

«Шафқатсиз аср» романининг «Қувғиндилар» номли биринчи китоби, деярли, Чингизхоннинг хон бўлиб кўтарилиши воқеаси билан яқунланади. Кейинги, яқуний қисмида эса навбатдаги воқеалар батафсил ҳикоя қилинади.

ТАҲРИРИЯТДАН

ёқарди байрамлар. Аммо бу чинакамига унинг байрами – Овулун ва куёв шарафига қўшиқлар тўқилди, эсон-омонлик тилаб, дуолар ўқилди. Унинг авлоди қувноқлиги, қўшиқсеварлиги ва гўзал қизлари билан донги кетганди. Бу ерларга қўшни давлат, баъзан Байкал томонлардан ва ҳатто Буюк девор орти – Хитой хони Олтинхон саройидан ҳам келин қидириб келишарди...

Сафарнинг биринчи куни тез ўтди. У хайрлашув базмини эслаб, ўзича унинг шарафига тўқилган ашулаларни хиргойи қилиб, ора-чора куёвга зимдан кўз қирини ташлаб қўярди. У эри – Чиледуга кўнглида илиқлик туйди. Баланд бўйли, чайир, очиқ юзли, истараси иссиқ бу йигитдан беҳуда дилозор чиқмаслигини Овулун кўнглидан ўтказди.

Бугун ҳам Овулунга байрамнинг давоми. Аммо кечқурунгина улар тунаш учун тўхтаганларида ва Чиледу унга егулик тайёрлашни буюрганида у қадрдон овулини бир ё икки кунга эмас, умрбод тарк этганини тушуниб етди. Овулун кутилмаганда ич-ичидан соғинч ҳиссига ўхшаш оғриқ сезди, егулик тайёрлаш ҳам эсидан чиқди-ю, ерга ўтириб олиб, юзларини қўллари билан беркитганча хўнграб йиғлаб юборди. Чиледу кўзларини ҳайрат билан бир-икки юмиб очди-да, унинг тепасига келиб энгашди. Кафти билан унинг бошини силаб қўйди-ю, ҳеч нарса демади. Келинчак кўз ёшларига ортиқча эрк бермай, мурсаги этаги билан юзларини артди-да, гулханга ўтин қалай кетди. Лекин юрагидаги дард аримади. Унинг беташвиш ҳаёти ортда қолганди. Энди унинг бошига пишир-қуйдир, бичиш-тикиш, эрининг отини эгарлаш, кўчиш чоғида аравани бошқариш юмушлари тушганди.

Чиледу қаллиғи кўнглига қарар, қисик кўзларида хайрихоҳ табассум ўйнаб турарди. Овулун унинг илиқ табассумидан, сўзсиз ҳамдардлигидан миннатдор эди. Араванинг орқасида, эрига орқа ўгириб ўтириб ҳам Чиледунинг нигоҳи ўзига қаратилганини юракдан сезиб турарди. У Овулуннинг тушқун кайфиятидан дилидагисини тилига чиқаролмай, миқ этмай келарди.

– Овулун, – деб чақирди Чиледу.

У бошини салгина ўгирди.

– Қимиз ичасанми, Овулун?

Жазирама иссиқдан томоғи қақраб қолганини у шу топдагина англади ва бошини ирғади. Қизнинг онаси аравага жойлаб қўйган мешдан ёғоч косага қимиз қуйиб берди. Илиқ, нордон қимиздан унинг бурунлари қичишиб кетди.

– Ўнўнга яқинлашиб қолдик, – деди Чиледу мешнинг оғзини қайта боғларкан. – Дарё бўйида ҳўкизларни ҳам, отни ҳам тўйғазамиз, кечгача ўзимиз ҳам дам оволамиз. У ёғига кечаси юрамиз. Ҳам салқин, ҳам бежавотир.

Шу куни Чиледу садоғу камонини тиззасидан қўймади. Шундоққина ўнг қўли ёнида эса сопи буғунинг шох суягидан ясалган қиличи ҳам шай турарди.

– Қандай хавфдан ҳайиқяпсиз? – дея гап қотди Овулун.

– Бу ерларда нобоп қабила кўчманчилик қилади. Биз меркитлар шу қабила билан доим ғижиллашиб келамиз. Яқинда улар бизнинг ҳокимимиз Тудур билимдонни ўлдиришди, ўғли Тўхта бекини оғир ярадор қилишди.

Чиледу хавотирли кўзларини чўлдан узмай гапирарди. Аммо атрофда ҳеч зоғ йўқ, қовжираган ўт-ўланлар орасидаги юмронқозиқларнинг калта чийиллашигина эшитилиб қоларди.

Кўп ўтмай юмшоқ тупроқли пасттекисликка чиқишди. Олдинда иссиқ ҳаводан чайқалиб қатор бута толлар туради. Сув эпкинини сезган ҳўкизларнинг қадами тезлашди. Чиледу минган от бошини тик кўтариб, қулоқлари диккайди.

Чиледу кенг майсазордаги бутанинг соясида ҳўкизларни ечиб юбориб, отни тушовлади. Овулун қирғоққа чўкди. Дарё узра киши кўзини қамаштириб қуёш жилваланар, ўт босган қирғоққа урилаётган сув ёқимли товушлар чиқарарди. Чиледу унинг ёнига келиб ўтирди-да, аста унинг елкасига қўлини кўйди.

– Хафа бўлма, Овулун. Ҳаммаси изига тушиб кетади. Менинг авлодим бадавлат ҳам, донгдор ҳам эмас, аммо мен ишнинг кўзини биламан, камондан нишонга бехато ураман. Селенга атрофида ҳар турли жонивор кўп. Сенинг нўёндек яшашингга кафил бўламан.

Овулун Ўнўн сувига тикилганча қулоқ соларди. Дарё тубида қумлар шундоққина кўриниб турибди. Чиледунинг далдаси уни тинчлантирди. У Селенга бўйида меркитлар овулидаги ҳаётини ҳарчанд уринмасин тасаввур этолмади. Унинг кўз ўнгида нуқул битта манзара – кўл бўйидаги ўтовлар, қуриб қовжираган қамишзорлару шўрхок ернинг у ер-бу ерида бўзариб турган ёвшонлардан иборат олхонутлар уруғининг жонажон овули пайдо бўлаверди.

– Селенга ҳам худди шу Ўнўнга ўхшайдими? – сўради у.

– Бундан анча катта. Камондан пайкон узиб, нариги қирғоққа етказиш анов-манов баҳодирнинг қўлидан келмайди.

Чиледу бута ва шох-шаббалардан териб келди-да, чақмоқтош билан олов ёқди. Ёқди-ю, дарҳол яна ўчириб, атрофга олазарақ қараб қўйди.

– Қўрқяпсанми? – сўради Овулун.

– Тутун чўлда узоқдан ҳам кўринади, – қовоғини уйиб, хоҳламайгина жавоб қилди Чиледу.

Овулун куёвининг ориятини сезиб:

– Оловсиз ҳам бўлаверади, – деди.

Чиледу ўжарлик билан бош чайқади:

– Йўқ, олов ёқамиз, – деди-да, яна чақмоқтошини ишга солди.

Гулхан устига тоғон ўрнатиб, унга сув билан тўла сафар қозонини осди. У эпчиллик билан бир зумда, ишни қойиллатиб бажарди. Уни кузатиб турган Овулун унинг ҳаракатини кузата туриб, яхши қайлиқ учраганидан севиниб кетди.

Чиледу чопонини эгнидан ечиб, майса устида ярим яланғоч ўтиганча, Овулунни роҳатланиб кузатарди.

Ўтларни чимдиб-чимдиб еб юрган оти бирдан бошини кўтариб кишнаб юборди. Буталар бошқа отнинг ҳам кишнаши эшитилди. Чиледу ўрнидан сапчиб туриб, аравага қараб чопди. Ўқ-ёйи ва қиличини чангаллаб, гулхан

ёнига қайтди. Овулунни ўрнидан турғазиб аравага чиқариб, пардасини тортиб қўйди.

Овулун заррача қўрққани йўқ. У пардани хиёл суриб, ташқарига мўралади. Ўтлоққа оппоқ саман минган чавандоз кириб келди. Унинг эгнидаги чопон дағал юнг матодан тикилган, яроғлари – эгри шамшири, кумуш садоқлари, эгари ва юганлари эса ўйма мис парчалари билан ясатилган эди. Отлиқнинг яккам-дуккам сочи отининг ёлидай малла эканидан Овулуннинг кулгиси келди. Қулоқлари ортига тортилган кокиллари мисдай ялтирарди. У шу чоққача малласоч одамларни кўрмаганди. Кўзлари ҳам бошқаларникига ўхшаб қора жигарранг эмас – кўкимтир-кулранг эди. Балки у умуман одам эмасдир? Унда ким бўлдийкин? Яхшилик руҳими ё ёмонлик?

Отлиқ хушёр назарини Чиледудан узмаган қўйи кескин овозда у билан саломлашди. Ҳар дақиқада камонини тортишга шай турган қўлларини қаттиқ қисиб олган Чиледу тушунарсиз жавоб қилди.

Чавандоз атрофни бир қур кузатиб чиқиб, булардан бошқа ҳеч зоғ амин бўлибми, масхараомуз сўради:

- Нега ҳурпайиб турибсан? Қаёқдан келиб қолдинг?
- Узоқдан, – деб минғирлади Чиледу ва гулхан олдига чўқди.
- Меркитмисан? – сўради чавандоз.
- Ҳа.

– Туришингдан маълум. Бошқа биров бўлганида меҳмонни дастурхонга таклиф қилиб, қимиз билан сийлаган бўларди. Саҳройиларнинг одати шунақа. Сиз, такаббур меркитлар, бу қадим одатларни менсимайсизлар-да, а?

– Қадимги одатимизча меҳмон дегани бўлмағур саволлар билан шилқимлик қилганмиди, нима дейсан? Ўтир, қимиз қўйиб берай.

Отлиқ кулиб юборди.

– Шундан бошламайсанми? Лекин сенинг қимизингни ичмайман, меркит. Бу ерларда, нутуғингдан¹ узоқларда нима қилиб юрибсан? Сени ким юборди бу ерга? Нима учун? – У энгашиб, арава пардасини шахт кўтариб, ичкарига қаради. – Ўҳ-ҳў!

Овулуннинг нигоҳи унинг ҳайратли кўзларига тушдию нари ўтирди.

- Сенинг исминг нима, гўзал қиз?
- Овулун², – ётсираб жавоб қилди у.

– Сен қанақасига оқ булут экансан! – Ёйилиб куларкан, чавандознинг бир текис оппоқ тишлари ярақлаб кетди. – Сен оқ булут эмас, момақалди-роқ чақирувчи қора булутсан-ку! Мени эса Есугай дейдилар. – У Чиледуга ўғирилди:

– Агар бу қиз сенинг синглинг бўлса, меркит, осмон гувоҳ, сизларга куёв бўлишга тайёрман, – деди-да, қўлларини мардларча белига қўйди.

– У менинг қайлиғим.

– Қайлиғим? – юзидан табассуми секин ғойиб бўлиб, тош қотди. – Қайлиғим... дегин. Хўп, майли, уйингга олиб кетавер. – Яна Овулунга қаради.

¹ Нутуғ – кўчманчи мўғулларнинг ерлари.

² Овулун – оқ булут дегани.

– Агар эринг қачондир бизларга қарши қурол қўтарса, сен тул қоласан, билиб қўй. Сенам, куёв, менинг гапларимни эслаб қол!

У жиловни бир силтаб отини елдай учириб кетди. Қайта орқасига ўғирилмади.

Пешонасидаги терларини артаркан, Чиледу унинг кетидан қараб қолди.

Наридан-бери тамадди қилиб олишди-да, хўкизларни аравага қўшишди. Чиледу ҳаловат билмай тинимсиз атрофга аланглар, солар, «Лаънат бўлсин сенга, қизилбош шоқол!» деб тўнғиллаб қўярди. Ўнўннинг шарқироқ сувлари, тол-буталари ортда қолиб, кўздан йўқолгачгина унинг қўнгли бироз тинчиди.

– Сен бу одамни танийсанми? – сўради Овулун.

– Мен уларнинг қабиласини биламан. Бутун саҳродан бу тойчуютга ўхшаш урушқоқ ва жангари қабилани тополмайсан.

– Нега унинг соч-кўзлари қорамас? Уларнинг ҳаммаси шунақами?

– Ҳаммаси эмас. Шундайлари ҳам бор. Улар ўзларининг қизғиш сочлари-ю кулранг кўзларини илоҳийлик белгиси деб билишади. Сен унинг муомаласини кўрдингми? Бу тойчуют бизнинг қабилани қон қақшатгани учунгина эмас. Бу қизилбошлар дунёдаги бошқа ҳамма одамларни ўзларидан паст кўришади. Ахир, уларни Осмоннинг ўзи яратган-да! – кинояомуз деди Чиледу.

Чиледу бутун аламини хўкизлардан олди. Гаврони билан ҳар икковини саваб ташлади. Буқаларнинг орқасида узун-узун гаврон излари бўртиб чиқди.

– Қанақасига Осмоннинг ўзи яратади? – Чиледу мулойимлик билан сўради.

– Кексалардан эшитгандим. Анча йиллар аввал Баргужин Тўқума деган ҳукмдорнинг Баргужин Гоа исмлиқ гўзал қизи бўлган экан. Қора тумат уруғидан бўлган Хорилтой мерган унга уйланибди. Улардан Алан Гоа исмлиқ қиз туғилибди. Хорилтой хотини ва қизи билан бу ерларга кўчиб келибди. Алан Гоа бўйи етиб, Добун мерганга турмушга чиқади. Тез орада Добун мерган икки ўғли билан хотинини ташлаб, ёруғ дунёни тарк этади. Мана шундан кейин турли мўъжизалар бошланади. Эри йўқ Алан Гоа битта, иккита, учта ўғил кўради. «Бу қанақаси?» деб сўрашади ундан. «Ҳар кеч қош қорайиб, осмонда юлдузлар кўриниши билан ўтовимнинг мўрисидан ёғду нури кириб келади-да, кўз ўнгимда малласоч йигитга айланади. Булар ўшанинг болалари», – деб тушунтиради Алан Гоа. Эскилар бошқача шоҳидлик берадилар. Кириб келувчи – мўридан тушадиган ёғду эмас, тунлари ўтов эшигидан ўз оёғи билан кириб келадиган, насл-насабининг тайини бўлмаган қора ишчи Маалих экан.

Бепоён саҳронинг бўзариб ётган кенгликларини диққат билан Чиледу жим кузатарди.

II

Есугай узоқда кўкариб турган тепалик томон чўл паррандаларини овлаш учун кетди. Лекин Есугай хаёлини ов эмас, Чиледу – Овулун билан бўлиб ўтган тасодифий учрашув банд этганди. Ўша меркит ғирт тентакнинг ўзи экан-ку! Худди ўз нутуғида юргандай талтайиб ётиб олганини-чи! Отини ҳам, хўкизлари-ю қайлиғини ҳам тортиб олиб, ўзини молбоқар қилиб эзиб ишлатиш керак эди. Мана шунда одилона иш бўларди. Душман ҳамиша душманлигича қолади. Нега уни безиён-бешикаст қўйиб юборди? Балки, бу меркит айнан шунақа содда ва бўшанг бўлгани учундир? Йўқ, шунинг учунгина бўлмаса керак. Бунақанги қорачалар ҳеч қачон унинг раҳмини келтирмаган. На калласи бор, на юраги. Ўша меркитнинг ўрнида бўлганида, Есугай, ким бўлишидан қатъи назар, аравага мўралашга йўл қўйиб қўярмиди? Бу гўлга насиб қилган қайликни қара! Хотирасига ўқдай қадалиб қолди: арава ичидаги гўзалнинг қоронғиликда ғазабдан чақнаб турган кўзлари, қалин қошлари узра худди майса устидаги шабнамдай товланиб турган реза-реза тер томчилари... Ҳарқалай, худди мана шу қизни деб ҳам меркитга тегмадим. Лекин тўғри қилдимми? Унинг донишманд устози кекса Амбахайхон бун билса нима дерди? Олдиндан ҳеч нарсани билиб бўлмас экан-да. Яқин орада меркитлар билан бўлиб ўтган тўқнашувда душманлар бошлиғининг ўғли Тўхта беки билан рўпара бўлиб қолди. Найза ва қиличини усталик билан ишга солиб, унга бир қанча жароҳатлар етказди. У эса қонига беланиб қочиб қолди. Есугай унга энди етай-етай деганда, отининг оёғи юмронқозиқ инига кириб қолиб, ағанаб тушди. Алам ва ғазабидан тулпорини чопиб ташлашига оз қолди. Жангдан сўнг у хоннинг кўзига кўринмасдан юрди. Лекин Амбахайнинг ўзи уни чақиртирди.

– Қарасам, жуда ҳафа кўринасан. Аммо бунга асос йўқ. Тўхта беки отасининг ўрнини эгаллаши керак. Душманларнинг калтакланган қабила бошлиғи калтак емаганидан яхшироқ. Бизлар билан ўйлаб иш тутуди, – деди.

Есугайнинг бобоси – машҳур Хубулайхоннинг дўсти ва унинг ишларини давом эттирувчиси бўлган Амбахайхон ҳаёт ишларига уруғнинг бошқа нўёнларидан ўзгача назар билан қарарди. Меркитлар урушидан сўнг бир кун ўтказмай, уни ўзларининг азалий душманлари – татарлар устига бостириб боришга даъват қилдилар. Есугай ҳам бу таклифни ёқлади. Меркитларнинг қадди бошлиқларининг ўлими ва мағлубиятнинг оғир юкидан эгилиб қолган, куч тўплагунларича татарлар устига бостириб кириб, ғалабага эришиш мумкин.

Амбахайхон сийрак ва оппоқ мўйловини силаб, ҳеч кимнинг гапини бўлмайд, жимгина эшитарди. Овоз тингач, хон хўрсиниб қўйди.

– Душманни кучли енгади, ақлли эса ғалаба нашидасини ҳам тарозида тортиб кўради. Ҳозир татарлар устига бостириб бориш ақлданмикан? Улар меркитларнинг енгилганини биладилар. Улар ҳам худди сиздай фикр қилиб, бизнинг юришимизга тайёр бўлиб турибдилар. Бу уруш охири нима билан тугаши фақат Осмонгагина маълум. Борди-ю биз яна ғалаба қозонга-

Bu tanishuv parchasidir. Asarning toʻliq versiyasi
<https://kitobxon.com/uz/asar/3607> saytida.

Бу танишув парчасидир. Асарнинг тўлиқ версияси
<https://kitobxon.com/uz/asar/3607> сайтида.

Это был ознакомительный отрывок. Полную версию можно найти на сайте
<https://kitobxon.com/ru/asar/3607>